

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17536818>

Радченко Анна,

кандидат геологічних наук, старший дослідник,
директор Видавничого дому «Академперіодика» НАН України,
ORCID: 0000-0002-0276-6398, e-mail: radchenko@nas.gov.ua

Жук Олександр,

молодший науковий співробітник
Видавничий дім «Академперіодика» НАН України,
ORCID: 0000-0001-9631-3906, e-mail: 0679240629a@gmail.com

ЖУРНАЛИ ВІДКРИТОГО ДОСТУПУ: УНОРМУВАННЯ, ПІДТРИМКА ТА ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ

АНОТАЦІЯ. Розглянуто питання стандартизації, підтримки та розвитку наукових журналів НАН України ретроспективно та станом на сьогодні. Зроблено висновки щодо існуючих реальних можливостей переходу цих журналів до журналів відкритого доступу, для чого НАН України підготувала низку документів, зокрема з питань нормативно-правового забезпечення. Основною причиною недостатньої реалізації принципів відкритого доступу та відкритої науки є брак ресурсів — людських та фінансових. Іншими факторами, що гальмують перехід журналів до повного відкритого доступу, є надзвичайна швидкість зростання вимог до них з боку різних агрегаторів наукової інформації, а також повільність наукометричних баз даних під час розгляду індексації українських наукових журналів.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: наукові журнали НАН України, відкритий доступ, відкрита наука, наукометричні бази даних, нормативно-правове забезпечення.

ВСТУП. Створенню, наповненню й забезпеченню функціонування наукових періодичних видань Академія наук України приділяла увагу завжди, від заснування 1918 р. Виходили наукові журнали й під час Другої світової війни, в Уфі, куди була евакуйована значна частина наукових установ. Однак за радянських часів питання створення нових журналів вирішували в Москві, тож кількість їх була штучно обмежена. Відкриття кожного нового журналу треба було ретельно обґрунтувати, й відкривали видання із формуванням нового наукового напрямку або створення нової наукової установи для висвітлення результатів, отриманих насамперед працівниками цієї установи. І це дуже важлива відмінність наукових журналів пострадянського простору від закордонних видань: визначення авторського кола наперед. Цей спадок не подоланий і нині, хоч він суперечить світовим практикам.

Зі здобуттям Україною незалежності розпочався новий етап у житті журналів, а на початку 1990-х різко збільшилась їх кількість, зокрема в царині соціогуманітаристики. Це було відповіддю на суспільний запит, і, попри втрату можливості централізованого видання й більшості передплатників, журнали продовжували виходити. Щоб цей процес тривав, НАН України ухвалила рішення про передання усіх журналів від одного видавця (тоді Видавництва «Наукова думка») до установ-засновників, поклавши на них відповідальність за випуск. Тобто кожний директор установи повинен був опікуватися власним журналом. І це лише сприяло «феодалній роздробленості» журналів, звууженню кола їхніх авторів і читачів.

Хибність такої практики стала зрозумілою вже на початку 2000-х. І на противагу їй у НАН України від 2002 р. працює Програма підтримки журналів НАН України. Умови її повсякчас актуалізуються, але пріоритет завжди мали журнали, які входили до двох основних наукометричних баз (Scopus і Web of Science), висвітлювали суспільно значущі соціогуманітарні питання, згодом — найкращі журнали, редакції яких виїхали з окупованих російськими військами територій, натеper — журнали відкритого доступу. Саме ця Програма слугувала зразком для МОН України.

Виконання Програми підтримки журналів НАН України від початку було доручено Видавничому дому «Академперіодика» НАН України, який є базовою організацією Науково-видавничої ради НАН України й консультативно-методичним центром для академічних видань. Тепер до функціональних завдань ВД «Академперіодика» додалося створення й забезпечення функціонування Універсальної видавничої платформи журналів НАН України (<https://nasu-periodicals.org.ua/>), яка є складовою інфраструктури відкритої науки НАН України. Платформа повинна допомогти журналам не тільки коректно існувати у відкритому доступі, але й налагодити зв'язки з архівами препринтів і відкритих дослідницьких даних, а також репозитаріями Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського та Харвестером НАН України, які забезпечуватимуть входження цих журналів до європейських агрегаторів інформації. У підсумку — належне представлення наших наукових журналів діамантового доступу в Європейській хмарі відкритої науки.

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. Багаторічний моніторинг стану представлення періодичних видань НАН України у мережі «Інтернет», постійний аналіз світових новацій і найкращих практик організації роботи й представлення в мережі наукових журналів. Важливою складовою наших понад 20-річних досліджень є практичні напрацювання: методичні поради, рекомендації, підготовка відповідних розпорядчих документів Президії НАН України, загалом досвід консультаційної та науково-організаційної діяльності.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ. Результати багаторічного моніторингу й постійне спілкування з представниками редакцій і редакційних колегій періодичних видань НАН України з усіх наукових напрямів, активне комунікування з ними з приводу нових вимог МОН України до наукових фахових видань, а також наукометричних баз (Scopus і Web of Science) і агрегаторів на кшталт DOAJ дає підстави для таких висновків.

Значна частина журналів у НАН України започатковані понад 50 років тому, з них багато ще за радянських часів увійшло до Web of Science. Згодом БД Scopus запросила ці журнали до себе на індексування. Ті журнали, які увійшли в бази раніше, вже не відповідають теперішнім вимогам баз, адже не оновлюють власні видавничі політики й вебресурси достатньо швидко. Однак мають право входження до категорії «А» наукових фахових видань України. Оновлення не відбувається не тільки через нестачу потужного стимулу, який є у журналів, що ще не увійшли до цих баз, але й через брак ресурсів — матеріальних і кадрових. Застаріле програмне забезпечення, несформованість необхідних навичок роботи у віртуальному середовищі, незнання сучасних систем соціальних комунікацій негативно позначаються на роботі наукових журналів. Зараз журнал не може працювати тільки як орган, де відбуваються рецензування й друк наукових статей, — він має бути комунікаційним осередком із можливістю й розумінням необхідності дотримання авторського права, наукової етики, академічної доброчесності, залучення нових авторів і рецензентів тощо.

Ці поняття та заходи повинні стати складовою видавничої культури, а не формальними «вкладками» на сайтах видань про видавничу політику, перевірку на плагіат, укладання авторських договорів, запровадження користувацьких ліцензій відкритого доступу.

Скорочення кадрового ресурсу внаслідок російсько-української війни й вимушеної міграції, брак фінансування, ускладнення роботи тих, хто залишився, через відключення електропостачання та постійний стрес є об'єктивними завадами постійного оновлення видань. Зараз усі вже впевнено використовують і розуміють системи цифрових ідентифікаторів DOI та ORCID, вимоги до метаданих, договорів щодо захисту авторського права, ліцензій Creative Commons, при звичайсь до вимог COPE. Тепер треба опановувати оновлені системи перевірки на наявність текстових запозичень і застосування штучного інтелекту, а також систему ролей і авторських внесків CRediT.

ВИСНОВКИ. Попри названі складнощі більшість наукових журналів Академії готові до того, щоб стати повноцінними журналами відкритого доступу та зробили вже багато кроків для досягнення мети. Певним демотиватором на цьому шляху є дуже повільна реакція наукометричних баз на запити стосовно індексації та врахування позитивних змін на вимогу тих-таки баз.

Однак завдяки позитивним змінам у законодавстві України, а також розробленню в НАН України відповідного нормативно-правового забезпечення діяльності наукових журналів, функціонуванню Програми підтримки журналів і створенню інфраструктури відкритої науки НАН України найактивніші з видань мають перспективи невдовзі стати журналами відкритого доступу за діамантовою моделлю.

Radchenko Anna,

Senior Researcher, PhD in Geology,

Publishing House Akadempriodyka of the National Academy

of Science of Ukraine,

ORCID: 0000-0002-0276-6398, e-mail: radchenko@nas.gov.ua

Zhuk Oleksandr,

Junior Researcher,

Publishing House Akadempriodyka of the National Academy

of Science of Ukraine,

ORCID: 0000-0001-9631-3906, e-mail: 0679240629a@gmail.com

OPEN ACCESS JOURNALS: REGULATION, SUPPORT AND DEVELOPMENT ISSUES

ABSTRACT. *The issues of standardization, support and development of scientific journals of the NAS of Ukraine are considered in retrospect and as of today. Conclusions are made about the existing real possibilities of transitioning these journals to Open Access journals, for which the NAS of Ukraine has prepared a number of documents, in particular on issues of regulatory and legal support. The main reason for the insufficient implementation of the principles of Open Access and Open Science is the lack of resources — human and financial. Other factors inhibiting the transition of journals to full open access are the extraordinary speed of growth of requirements for them from various aggregators of scientific information, as well as the surprising slowness of scientometric databases when considering issues of indexing Ukrainian scientific journals.*

KEYWORDS: *scientific journals of the NAS of Ukraine, open access, open science, scientometric databases, regulatory and legal framework.*